

М. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я

Історія населення степового Півдня Східної Європи протягом другої половини II тисячоліття до н. е. визначалась різними етапами розвитку зрубної культури. У зв'язку з цим визначення її хронології, яка розкриває динаміку розвитку культури, належить до числа найважливіших проблем у вітчизняній археологічній науці.

У розробці цього питання зараз намітилось два головних напрями. Прихильники одного з них¹ виходять з того, що між пам'ятками зрубної культури і надійно датованими комплексами Центральної і Південної Європи, які мають деяку близькість до зрубних, хронологічного розриву не існувало. Дослідники другого напрямку² дотримуються думки про неповну синхронність вказаних комплексів.

Теза про неповну синхронність культурних горизонтів з рядом спільних елементів (однакові або близькі речі, орнаменти і т. д), характерних для різних територій, здається непереконливою.

Кожний такий горизонт змінюється протягом певного часу іншим, який є дальшим ступенем розвитку матеріальної культури, а тому набуває вже нових, схожих між собою на значній території ознак. Прояви ці зовсім не свідчать про нівелювання культур, у яких простежені спільні риси, навпаки, вони зберігають всі свої індивідуальні особливості. Спільні ж елементи є просто показниками одночасного існування відповідних культур. Внаслідок цього ми приєднуємось до представників першого напрямку у визначенні хронології зрубної культури.

Насамперед необхідно відзначити, що на основі типологічного аналізу археологічного матеріалу і даних горизонтальної стратиграфії обидва періоди зрубної культури поділені нами таким чином. Перший період: а) старший покровський ступінь; б) молодший покровський ступінь. Другий період: а) старший сабатинівський ступінь; б) молодший сабатинівський ступінь. Щодо фіналу зрубної культури Причорномор'я — білозерського етапу, то для його розділення даних немає. Найбільш характерні риси кожного з ступенів такі.

Старший покровський ступінь. Поселення займають ділянки місцевості, вибрані з врахуванням інтересів оборони. Поховання у курганах основні і впускні. Серед поховань покровського етапу виділяється група так званих великих могил, що являють собою ґрунтові ями, всередині яких часто бувають влаштовані дерев'яні склепи у вигляді прямокутних закопаних стовпчиків, перекритих плахами. Кістяки лежать вздовж однієї з довгих стінок могили.

Для цього ступеня характерний посуд видовжених пропорцій з високо піднятими плічками (рис. 1, 17). Поверхня гладка чи шорстка або оброблена гребінцем, іноді у вигляді грубого штрихування. Шийка звичайно пряма або злегка увігнута. У деяких горщиків краї прямі й утворюють невисоку циліндричну шийку; інші мають різко відігнуті назовні вінця у вигляді розтруба. Взагалі ця кераміка зберігає ще ознаки посуду попередніх культур східноєвропейського бронзового віку. Крім того, на кожній ранньозрубній пам'ятці наявна кераміка багатоваликівська й абашівська (рис. 1, 12, 16).

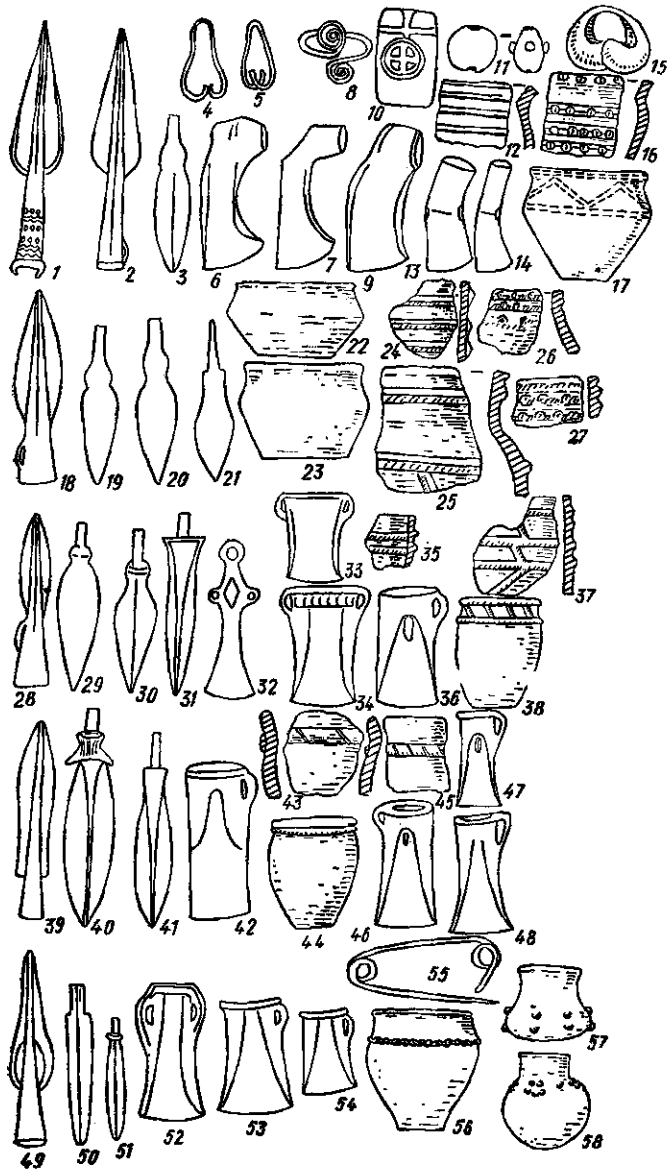

Рис. 1. Характерні речі зрубної культури з Північного Причорномор'я:

1-17 — старший покровський ступінь (1 — Бессарабський скарб; 2 — Цюковськ, кург. 7, пох. 3; 3 — Капітанове; 4, 5 — Ягідне, кург. 5, пох. 17; 6-9 — Рибаківка; 7 — Монастирщина; 8 — Ворошилоград, кург. 1; пох. 5; 10 — Лук'янівка; 11 — Бессарабський скарб; 12, 16 — Капітанове; 13 — Надеждине; 14 — Бессарабський скарб; 15 — Покровськ, кург. 15, пох. 3; 17 — Монастирщина).
 18-27 — молодший покровський ступінь (18 — Виражка; 19, 20 — Скорнякове; 21, 24, 25, 27 — Роздольне; 22, 23 — Янохине; 25 — Обиточне; 28-38 — старший сабатинівський ступінь (28, 29, 31, 36 — Малі Копані; 32, 23, 30 — Кабаківський скарб, 35, 37-38 — Чикалівка).
 39-48 — молодший сабатинівський ступінь (39, 41, 47 — Красномаяцький скарб; 43, 45 — Волоське; 44 — Червоне озеро; 46, 48 — Ігульський скарб).
 49-58 — білозерський ступінь (49, 50 — Завадівка; 51 — Олександрівка; 52 — Кардашика; 53-54 — Солоха; 56 — Каїри; 55, 57 — Широкий курган, с. М. Лепетиха; 58 — Бабине IV).

Металеві вироби даного ступеня представлені наконечниками списів з довгою втулкою і найбільшим розширенням пера біля основи (рис. 1, 1, 2); ножами з наміченим перехрестям і широкими плоскими черешками, які іноді закінчуються гострим або напівкруглим «язичком», найбільше розширення у них спостерігається у верхній або середній частині клинка (рис. 1, 3). Крім того, є вислообушні сокири — масивні робочі (рис. 1, 9) і легкі бойові (рис. 1, 6, 7); підвіски із загнутими всередину кінцями, круглої (найбільш архаїчні, рис. 1, 15) і овальної форми (рис. 1, 4, 5). До числа рідких речей належать перстень з кінцями, загнутими у протилежні спіралі (рис. 1, 8), і ливарна матриця для виготовлення підвіски у вигляді колеса з чотирма спицями (рис. 1, 10).

Серед виробів з каменю наявні сокири з напівсферичним обухом (рис. 1, 13, 14), наверхня булав — гладкі, з шишечками (рис. 1, 11), крем'яні наконечники стріл з черешком або прямою основою.

Молодший покровський ступінь. Поселення розташовані на важкодоступних ділянках місцевості. Поховання у курганах (основні і впускні). З'являються кургани з кількома основними похованнями під одним насипом.

Кераміка молодшого покровського ступеня відрізняється від попередньої більш приземкуватими пропорціями. Гостроріберні горщики майже завжди з перегином у середній частині тулуба (рис. 1, 22, 23). Поверхня посудин вже гладка, гребінцеве загладжування трапляється значно рідше. Абашівський посуд втрачає свої характерні ознаки і «розчиняється» у зрубному, а багатоваликівий деградує — форма горщиків наближається до зрубних, валики і пальцьові защіпи на них стають грубими і недбалими (рис. 1, 24—27).

Металеві вироби змінюються таким чином: наконечники списів стають коротковтульчастими, найбільше розширення припадає на середину пера (рис. 1, 18); ножі з наміченим перехрестям максимально розширені вже в основі клинка, а перехрестя або повністю відділене і розташовується на черешку, або відділене біля основи клинка; черешки плоскі, завжди без «язичків» (рис. 1, 19, 20).

Рідше використовуваними слід вважати ножі катакомбного типу з гострим черешком, прямими плічками замість напівкруглого перехрестя і найбільшим розширенням у основі клинка (рис. 1, 21). Інші вироби з металу і каменю такі ж, як і на старшому покровському ступені.

Старший сабатинівський ступінь. Поселення розташовується на відкритій місцевості, хоча незначна частина їх займає ще важкодоступні ділянки. Поховання у курганах, головним чином, впускні. З'являються ґрунтові могильники, планування в них дуже часто курганне, тобто кругове.

Кераміка старшого сабатинівського ступеня зберігає деякі ознаки покровського етапу, що виявляється перш за все у збереженні давньої багатоваликової орнаментатії. Однак валики вже не трикутні у розрізі, як раніше, а овальні (рис. 1, 35—38). Ця реліктова орнаментатія є чіткою датуючою ознакою, яка відрізняє кераміку старшого сабатинівського ступеня від молодшого.

Для металевих виробів характерне, в першу чергу, зникнення вислообушних сокир і поява кельтів. Останні мають ще пропорції і окремі елементи орнаментатії сейминських зразків (рис. 1, 33, 34). Разом з тим починають входити у вжиток і кельти з аркоподібним рельєфом на широкій площині і мигдалеподібним заглибленням (рис. 1, 36). Типовим наконечником списа для даного часу слід вважати наконечник, який відливався у малокопанській формі. У нього коротка широка втулка і вузьке лавролисте перо (рис. 1, 28). Кинджали з кільцеподібним упором старшого сабатинівського ступеня мають найбільше розширення у основі клинка (рис. 1, 29, 30).

Молодший сабатинівський ступінь. Поселення займають тільки відкриті ділянки місцевості. Поховання у курганах майже завжди впускні. Грунтові могильники з невпорядкованим плануванням поховань.

Кераміка цього ступеня вже повністю втратила архаїчні ознаки, зокрема горщики орнаментовані завжди одинарними валиками (рис. 1, 43, 45).

Наконечники списів різко відрізняються від попередніх. Перо у них дуже видовжене, найбільше розширення припадає на верхню частину, а донизу воно різко звужується (рис. 1, 39). Кинджали разом з упором для руків'я мають і перехрестя, нервюра посилюється і стає валиком (рис. 1, 40). Кельти струнких, високих пропорцій з аркоподібним рельєфом на широкій площині, трапляються також кельти старшого трансільванського типу та інші (рис. 1, 42, 46—48).

Білозерський етап. Топографія поселень досить своєрідна, на східній (Нижній Дон) і західній (Північно-Західне Причорномор'я) периферіях свого поширення вони знаходяться на важкодоступних ділянках, а в центральній (Нижнє Подніпров'я) — на відкритих.

Кераміка представлена горщиками з чітко виділеними шийками, прикрашеними одинарними валиками, а також лощеними посудинами з вузькою високою шийкою і опуклим тулубом, кубками, мисками (рис. 1, 56—58).

Металеві вироби включають наступні предмети: наконечники списів з короткою широкою втулкою і прорізним пером (рис. 1, 49); кинджали з паралельними лезами (рис. 1, 50), з кільцеподібним упором і найбільшим розширенням на кінці клинка (рис. 1, 51); кельти — шестигранні і з лавролистими рельєфами на вузьких гранях (рис. 1, 52—54), серпи відсутні; з прикрас найбільшої уваги заслуговують так звані субмікенські фібули (рис. 1, 55).

Зрозуміло, що такі ступені до деякої міри умовні, бо перехід від одного до іншого здійснювався не зразу, а в результаті зростання кількості нових ознак і виникнення нової якості, що й було переходом до наступного етапу розвитку. Таким чином, кожний ступінь завжди поєднує в собі ознаки нові і старі. Разом з тим, аналіз будь-якого археологічного матеріалу переконує в тому, що неможливо виділити в археологічній культурі такі хронологічні горизонти, які не мали б в собі ознак попередніх і пізніших горизонтів даної культури або культури давнішої. Отже, певну умовність виділених ступенів слід пояснювати самим характером джерел, які є основою для таких побудов.

Для обґрунтування дат ступенів зрубної культури найбільш перспективною зараз є орієнтація на хронологію бронзового віку Центральної і Південної Європи. Східний же напрямок синхронізації не розглядається, бо його хронологія сама ще потребує значних уточнень, тому не може бути опорною віхою у датуванні зрубних пам'яток Причорномор'я.

Свідченням синхронності зрубної культури на різних етапах її розвитку з певними культурами західного кола є ряд ознак, спільних для Східної і Південної Європи.

Привертає увагу поширення у євразійських степах і Карпато-Дунайському басейні в середині II тисячоліття н. е. псалій, які однаково кріпились з вуздую. Вперше на цю схожість звернув увагу К. Ф. Смирнов³, який довів близькість євразійських жолобчастих псаліїв (рис. 2, 1) з угорськими часу В III (рис. 3, 13). Як додаткові аналогії можна залучити близькі до них екземпляри з Словаччини (рис. 3, 1), що датуються А. Точіком періодом ВА₂, за Рейнеке, у комплексах культури Ватін (ВА₂), а також у шарі Монтеору I а⁴. Всі ці псалії мали досить архаїчну ознаку: нащичний ремінь, що проходив через малий отвір, кріпився до вудил з внутрішнього боку псалія. У такий же спосіб кріпились і дископодібні псалії з шипами⁵ (рис. 2, 2, 3). Кістяні вироби

цього типу виявлено тільки на території Східної Європи. У Центральній і Південній Європі вони невідомі, а на Передньому Сході псалії виготовлялись з бронзи і кріпились інакше ⁶.

Тільки з IV шахтової гробниці у Мікенах походить псалій з слонової кістки (рис. 3, 16), повністю ідентичний за розташуванням великих і малих отворів східноєвропейським екземплярам ⁷.

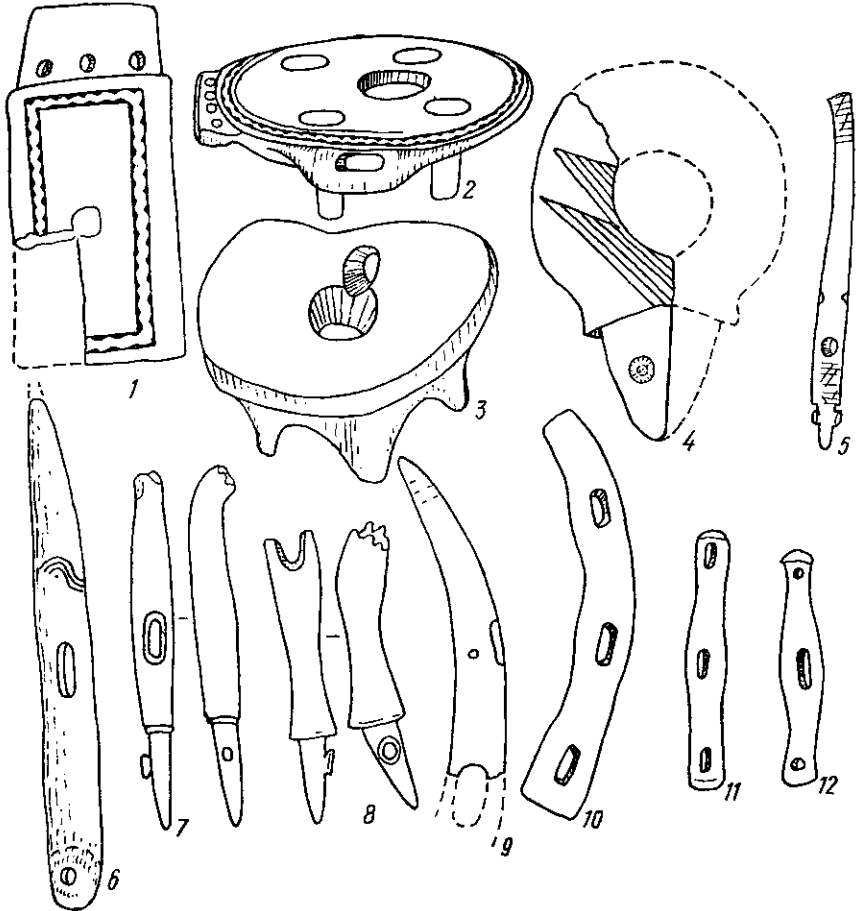

Рис. 2. Основні типи кістяних і рогових псаліїв з Євразії:

1—5—псалії, характерні для покровського етапу (1—Усатове, к. 5, пох. 8 (Поволжя); 2—Староюр'єве к. 2; 3—Баланбашське поселення; 4—Сурська Забора; 5—Сусканське поселення); 6—9—псалії, характерні для сабатинівського етапу (6—Кіровське поселення; 7—урочище Скельки; 8—поселення Воїнська Гребля; 9—поселення Постників Яр); 10—12—псалії, характерні для білозерського типу (10—ст. Солонівська; 11—поселення поблизу с. Усатове; 12—поселення поблизу с. Дерев'ка).

Вироби з глини і слонової кістки, знайдені у культурному шарі Мікен і у толосах, на які дослідники інколи посилаються як на аналогії нашим дископодібним псаліям ⁸, мають інший характер, бо наявність на них тільки двох отворів в одному плані з невисокими втулками з обох боків виключає який би то не було спосіб кріплення з оголів'ям. Таким чином, дату східноєвропейських псаліїв з шипами можна визначити тільки на підставі екземпляра з IV шахтової гробниці і віднести їх до часу останньої, тобто до XVI ст. до н. е. Правомірність такого датування підтверджується ще й тим, що на фресках цього ж часу з Тірінфа і Мікен зображені коні у вузді з дископодібними псаліями, на зовнішньому боці яких є центральний великий отвір і чотири маленьких для кріплення шипів, аналогічно східноєвропейським виробам, прикрашеним, до речі, у стилі мікенських орнаментів ⁹ (рис. 3, 18; 2, 2).

Другий різновид дископодібних псаліїв Євразії — це екземпляри з комплексів алакульського етапу андронівської культури. Вони являють собою круглі або овальні бляхи з центральним отвором і одним бічним відростком, на якому наявні або два виступи, або два малень-

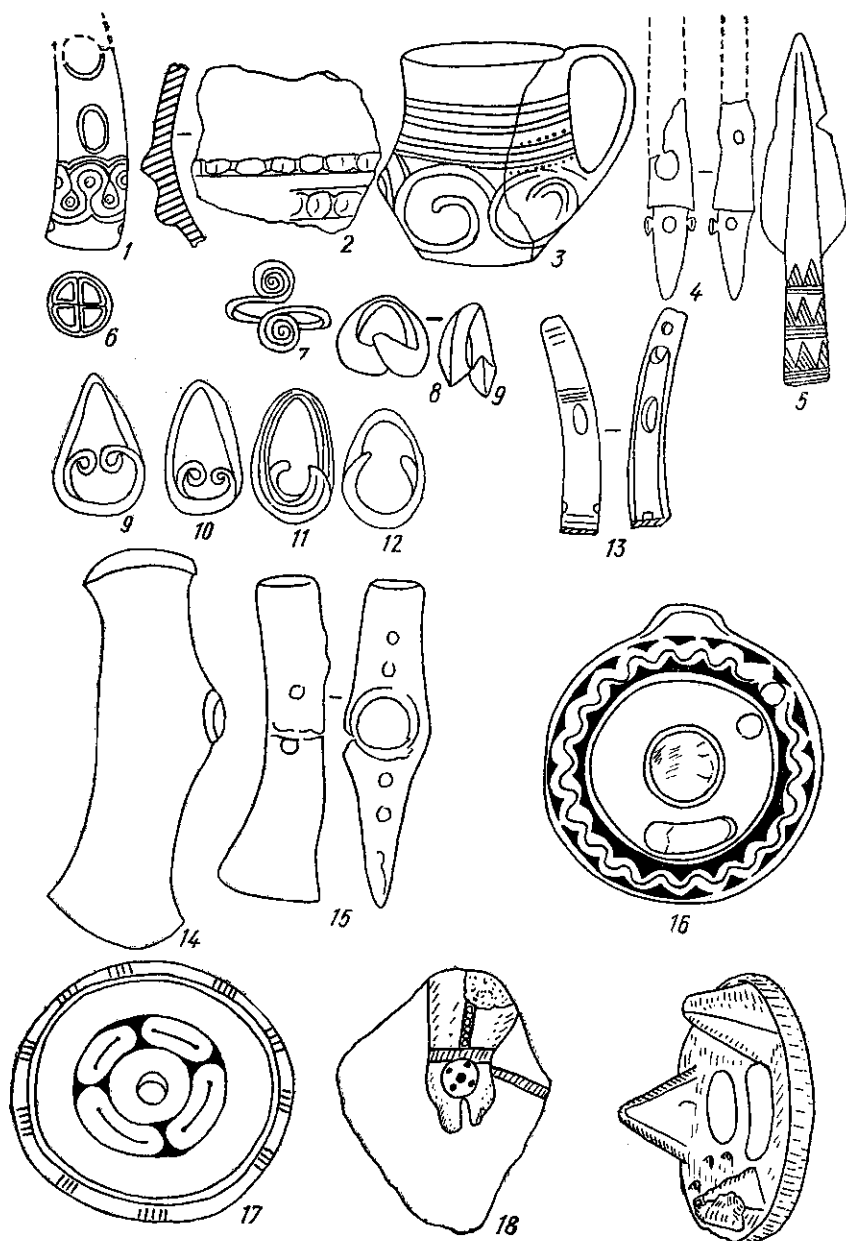

Рис. 3. Речі середньобронзового віку Центральної та Південної Європи:

1—3 — поселення Веселий Градок (мад'ярська культура); 4, 5 — поселення Нітрякський Градок (мад'ярська культура); 6, 13 — культура Фюзешабонь; 8 — Барка (культура Отомань); 9—11 — скарб з Туфи; 7, 12 — Монтеору Іа; 15 — скарб Туфа; Монтеору Іа; 16, 18 — Мікени (16 — ІV шахтова гробниця, 18 — фреска); 17 — культура Ватін.

ких отвори ¹⁰. Дископодібні псалії андронівської культури дуже близькі до аналогічних екземплярів культури Фюзешабонь, відомої на території сучасної Угорщини ¹¹, хоч андронівські вироби мають більш архаїчний вигляд, ніж угорські. На пограниччі між областями поширення цих двох культур нам відомий поки що один псалій такого типу

(рис. 2, 4), випадково виявлений у Подніпров'ї неподалік Сурської Забори поблизу с. Волоське¹². Псалій був зламаний навпіл ще у давнину. І. М. Шарафутдінова помилково реконструювала його як стержнеподібний. Вузька грань його прикрашена циркульним орнаментом, аналогічним тому, який мають угорські дископодібні екземпляри, а широкі грані його орнаментовані косими («прапорцевидними») андронівськими трикутниками. Таким чином, на сурському псалії поєднуються елементи орнаментативної культури Фюзешабонь і андронівської, що свідчить про синхронність дископодібних псаліїв з бічним відростком Євразії і Центральної Європи.

Наступним етапом удосконалення кінської вузди в Євразії була поява псаліїв поліпшеної конструкції з трьома отворами на двох площинах. Типовим зразком їх є псалій з Сусканського поселення¹³ (рис. 2, 5). Ми вже відзначали, що його слід датувати більш раннім часом, ніж це було прийнято у літературі¹⁴. Крім того, необхідно зазначити, що центральний отвір сусканського псалія у плані круглий, як у всіх ранніх євразійських, бо у пізніших він або підпрямокутної форми, або має вигляд витягнутого овалу (рис. 2, 6—9)¹⁵. Внаслідок цього якраз останні слід датувати за бронзовими псаліями з Центральної і Південної Європи, зокрема з Воршаха¹⁶. Сусканський же екземпляр аналогічний кістяному з Нітрянського Градка у Словаччині (рис. 3, 4), мадьярсько-ветерівський шар (ВА₂ за А. Точиком)¹⁷.

Таким чином, появу у євразійських степах псаліїв з круглим центральним отвором і двома маленькими, розташованими у другій площині, слід відносити до середини II тисячоліття до н. е.

Аналогії згаданим псаліям походять з комплексів центральноєвропейських культур середньобронзового віку (ВА₂ за Рейнеке). Ця подібність приводить до висновку про існування контактів між зрубноандронівськими племенами і носіями центральноєвропейських культур бронзового віку, причому перші відіграли визначну роль у розвитку кінської вузди. Справа в тому, що в останній час дослідники, які розробляють питання стародавнього конярства (Г. Потратц, Ф. Ганчар, В. І. Бібікова, В. М. Цалкін), вважають євразійські степи найдавнішою зоною одомашнення коня. Свійський кінь з'являється у Східній Європі вже у IV тисячолітті до н. е. (дніпро-донецька, середньостогівська культура)¹⁸. Кістки його трапляються у похованнях ямної, афанасівської, полтавкинської і катакомбної культур¹⁹. Широке використання цієї тварини для упряжі зрубноандронівськими племенами стало вже загальноновизнаним фактом.

У Центральній Європі псалії часу В III А. Можоліч²⁰ не вважає місцевими, а пов'язує їх з впливами культур східноєвропейських степів, бо, за її даними, кістки свійського коня зафіксовані тут саме для цього часу, хоч окремі знахідки їх відомі і в більш раніших комплексах. У Греції, за Ф. Ганчаром, кінська вузда фіксується близько середини II тисячоліття до н. е., а на сході — першою його чвертю²¹. До цього часу на Сході в упряжі, в тому числі й у бойових колісницях, використовувались мули (онагри)²². Вузда, таким чином, тут відома вже з III тисячоліття до н. е. Однак псалії у ній не застосовувались, і вузда з ними з'являється тут тільки на конях. Тому Стародавній Схід не може вважатися територією, де вона була створена вперше. На цій підставі ми вважаємо, що розглянуті євразійські псалії були вірно синхронізовані К. Ф. Смирновим з аналогічними передньосхідними і центральноєвропейськими екземплярами.

Дископодібний псалій з шипами, виявлений у IV шахтовій гробниці Мікен (рис. 3, 16), міг потрапити на територію Греції тільки із Східної Європи: як уже зазначалось вище, такі псалії відомі тільки у південноросійських степах. Отже, їх, імовірно, слід датувати часом дещо давнішим, ніж IV шахтову гробницю. Очевидно також, що деякі зраз-

ки степових псаліїв взагалі старіші за зрубно-андронівські комплекси. У всякому разі, на одному пізньокатакомбному поселенні поблизу с. Кам'янка виявлено дископодібний псалій з шипами²³, а на другому (с. Проказине, Сіверський Донець) — прямий жолобчастий²⁴.

Таким чином, описані типи євразійських псаліїв дають змогу синхронізувати покровський етап зрубної культури з такими центрально-європейськими культурами епохи середньої бронзи (ВА₂, за Рейнеке), як Фюзешабонь, ветерівська, мадьярівська, Монтеору Іа, Ватін. На користь цього свідчить також кругла кістяна бляха з ранньозрубного поселення поблизу с. Іллічівка (Сіверський Донець)²⁵.

Один бік її покритий меандровим орнаментом такого ж типу, як і на аналогічній блясі з комплексів культури Ватін (рис. 3, 17). До речі, з Іллічівського поселення походить частина жолобчастого псалія. Іншим свідченням вказаної синхронізації слід визнати орнаменти на деяких жолобчастих дископодібних псаліях Євразії²⁶ (рис. 1, 2, 2), прикрашених рельєфною хвилею, дуже близькою до так званої мікенської хвилі. Осгання набула значного поширення на виробках з кістки й металу середньобронзових культур Дунайського басейну.

Крім цих фактів, слід згадати й про спіральний орнамент ранньозрубної кераміки (рис. 4, 2), а також чорне лощіння та інкрустацію білою пастою, які

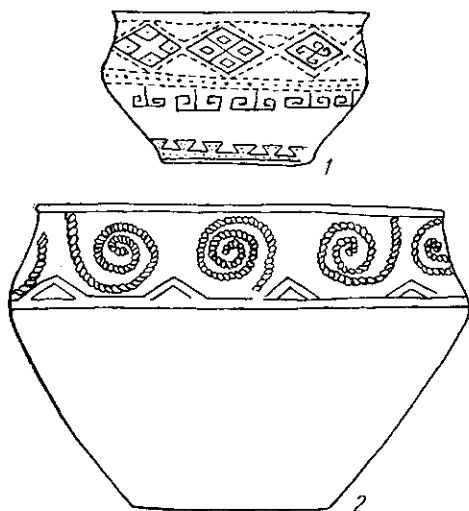

Рис. 4. Зрубна кераміка покровського етапу (1 — с. Володимирівка, курган 1, пох. 1; 2 — Новочеркаський музей, випадкова знахідка).

трапляються на окремих поселеннях покровського етапу (поселення Лук'янівське, у Моечного озера та ін.). Відзначені елементи обробки і орнаментатії посуду знаходять собі аналогії у керамічних комплексах середньобронзового віку Карпато-Дунайського басейну²⁷.

Важливим для визначення часу ранньозрубної культури є також відкриття у могилах перехідної фази від Монтеору Іа до Монтеору Іаа серії кам'яних сокир з напівсферичним обухом, до певної міри близьких сокирам покровського кургану²⁸ (рис. 3, 14—15; 1, 13).

Реальність синхронності горизонту Монтеору Іа — Покровськ підтверджується подібністю широко відомого поховання № 17 з Пояни²⁹ до ранньозрубних у великих могилах. Як і в останніх, кістяк поянського поховання лежав під поздовжньою стінкою ями, скорчений на лівому боці, головою на північний схід, з руками, зігнутими у ліктях, кистями, покладеними біля обличчя. Кераміка цього поховання, за А. Можоліч³⁰, належить до фази Монтеору Іа.

Цей висновок засвідчують і знахідки на поселеннях культур Монтеору і ранньозрубної. Так, у Поїнешті³¹ у шарі культури Монтеору виявлено фрагменти двох сокир з напівсферичним обухом. На ранньозрубному поселенні поблизу с. Надеждино-Куракіне знайдений цілий екземпляр такого типу.

Кам'яні бойові сокири середини II тисячоліття до н. е. представлені двома типами: масивними (рис. 1, 13) і легкими (типу бродинських рис. 1, 14). Поширені вони на території Східної і Центральної та Південної Європи. Типологічна близькість таких сокир навряд чи може пояснюватись тим, що вони походять з якоїсь окресленої території.

Скоріше, це зумовлене їх одночасним існуванням на всьому вказаному просторі. За А. Європеусом і М. Запотоцьким³², вони трапляються у культурних комплексах середини II тисячоліття до н. е. і являють собою заключний етап розвитку бойових сокир ранньобронзового віку. Тривалість даного етапу на зрубній території визначається часом покровських комплексів, бо для сабатинівських подібні вироби вже не характерні³³.

А. Можоліч синхронізує розглянуті сокири з горизонтом скарбів Хайду-Шамшона, оскільки у скарбі Туфа (Румунія) трапилась аналогічна сокира разом з екземпляром типу Хайду-Шамшона³⁴. Крім того, як уже відзначалось, кам'яна сокира з напівсферичним обухом виявлена разом з керамікою Монтеору Іа. Горизонт Хайду-Шамшона, за А. Можоліч, відповідає культурам Монтеору Іа, Фюзешабонь, Затін, мадяровська, ветеровська та ін.³⁵ Отже, покровський етап зрубної культури одночасний з ними.

На основі синхронності вказаних кам'яних сокир з горизонтом Хайду-Шамшона, А. Можоліч вважає одночасним йому і Бессарабський скарб³⁶. Є також інші свідчення на користь того, що останній відповідає часу дунайських культур бронзового віку. Слідом за Е. Р. Штерном і А. В. Сафроновим³⁷ ми схильні розглядати Бессарабський скарб як поховання, бо на всій території зрубної культури немає жодного скарбу з ранньозрубними матеріалами.

Такі ж з них, як Скакун, Колонтаївський, Рибаківський та інші, що містять вислобушні сокири, тесла, долота, являють собою північнокавказький імпорт. Скарби зрубних предметів з'являються під час розповсюдження кельтів.

Зброя покровського етапу у такому наборі, як спис, кинджал, булава і сокира, походить лише з поховань. Так, у могилах покровських курганів трапляються разом наконечник списа і ніж. У похованні кургану поблизу с. Мазурка колишньої Воронезької губернії знайдено спис, три ножі, дві булави круглої форми (рис. 5). У похованні з кургану Батир Ростовської області виявлено наверхшя булави з чотирма шпичками, уламок шліфованої сокири, черешковий наконечник стріли. Таким чином, склад Бессарабського скарбу повністю відповідає набору речей з поховань покровського часу, оскільки на сабатинівському етапі списи і кинджали вже інші, а кам'яні наверхшя булав і сокири у могилах цього часу не відомі. Не характерні для такого набору кинджал і шпилька Бессарабського скарбу, хоч обриси клинка цього кинджала і нагадують леза окремих ранньозрубних ножів, у яких замість напівкруглих виступів виділені прямокутні плічка. Золота обкладка стержневої частини бессарабського кинджала, як слушно зауважила

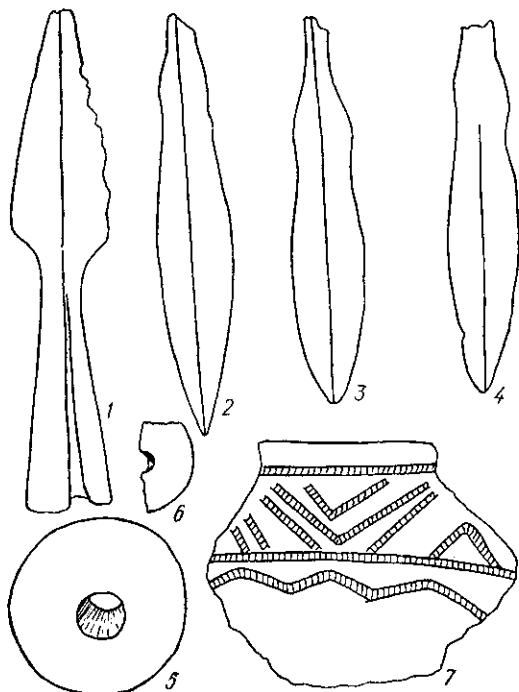

Рис. 5. Набір речей з поховання покровського етапу (курган 5, с. Мазурка, колишньої Воронезької губернії).

О. А. Кривцова-Гракова³⁸, нагадує відповідні вироби з шахтових гробниць Мікен. Однак точних аналогій кинджалу і шпильці немає.

Орнаменти бессарабських речей поділяються на дві групи³⁹. Перша з них знаходить собі аналогії серед візерунків на речах з шахтових гробниць у Мікенах. Тому ми дотримуємось точки зору О. О. Спіцина, Р. Хахмана, Н. Я. Мерперта, О. І. Тереножкіна, які вважають, що бессарабські речі слід віднести безпосередньо до часу шахтових гробниць.

Як аналогії візерункам другої групи О. А. Кривцова-Гракова відзначила орнаменти широко відомих володимирських посудин (рис. 4, 1). Однак орнамент у вигляді різних геометричних фігур, обмежених крапками, взагалі поширений на кераміці покровського етапу, особливо на посуді Середнього Дону. Малюнок з крапковим орнаментом спостерігається на зрубній кераміці протягом чітко окресленого періоду — розквіт його припадає на час старшого покровського ступеня⁴⁰, на посуді молодшого ступеня він трапляється значно рідше, а на старшому сабатинівському зовсім зникає.

Таким чином, у Бессарабському комплексі ясно виступають елементи мікенської культури часу шахтових гробниць і зрубної культури покровського етапу.

У світлі наведених даних значний інтерес становлять також до певної міри близькі між собою конструкції поховальних споруд ранньозрубних могил у великих ямах і шахтових гробниць у Мікенах. Останні являють собою звичайні ґрунтові ями, всередині яких влаштовувались ящики, перекриті дерев'яними брусками. На брусках укладались плоскі кам'яні плити або гілки, покриті зверху ще тонким шаром водозахисної глини. Розміри найбільших могил у колі «В» — зверху $3,8 \times 2,80$ м, по дну $3,20 \times 1,80$ м, глибина 3,50 м; у колі «А» зверху $4,30 \times 6,40$ м. Всередині великих ранньозрубних ям, як вже відзначалося, споруджувались також склепи, перекриті плахами або гілками. Іноді, перекриття покривалось ще шаром глини. Найбільші зрубні могили мали такі розміри: $4,32 \times 3,33$ м, глибина 2,88 м (поблизу Покровська)⁴¹; $4,50 \times 3$ м, глибина 2,88 м (в районі Скатівки)⁴².

Показником ранньої дати зрубної культури на покровському етапі є також наконечники списів з ромбовидною втулкою. Як відомо, такі наконечники у Східній Європі походять з Бессарабського скарбу і покровських курганів. В андронівській культурі вони трапляються у комплексах алакульського етапу⁴³.

У Центральній Європі списи з ромбовидною втулкою виявлено на території Угорщини у комплексах, датованих Б. Хенселем ДІІІ—МДІ (за Рейнеке, ВА₂—ВВ₁); Чехії (Мілінов, курган 7, який Е. Чуянова-Ялкова віднесла до ВВ₁); Північної Германії (час їх визначено Г. Якобом-Фрайзенем як ВА₂—ВВ₁; рис. В 1—4)⁴⁴. Вказані списи, як і ранньозрубні, відрізняються порівняно довгою втулкою і найбільшим розширенням у основі пера. Цікаво, що наконечники з короткою втулкою і пером лавролистої форми виявлено у тих похованнях курганної культури Чехії, які Е. Чуянова-Ялкова віднесла до ВС₁⁴⁵. Наведені аналогії встановлюють дату як для бессарабських речей, так і для ранньозрубної культури в цілому.

Для визначення часу ранньозрубної культури важливе значення мають речі, які знаходять аналогії у дунайських комплексах, датованих Б. Хенселем⁴⁶ ДІІІ—МД (ВА₂—ВВ₁, за Рейнеке). До них належать: 1) скроневі підвіски овальної форми з кінцями, що заходять один за один, або загнутими всередину (в останньому випадку підвіски мають серцеподібну форму), вони наявні у зрубних похованнях; 2) скроневі підвіски круглої форми з кінцями, які розширюються (рис. 1, 15; 3, 8); 3) бронзовий перстень з протилежними один одному кінцями, закрученими у спіралі (з розкопок автора на Сіверському Дінці, 1972 р.); 4) ливарна формочка з Лук'янівського поселення для виготовлення під-

віски у вигляді колеса з чотирма спицями (рис. 1, 10; 3, 6). Всі ці речі відомі тільки у пам'ятках покровського етапу і жодного разу не зафіксовані у сабатинівських комплексах.

Розглянуті матеріали, на нашу думку, не залишають сумніву у синхронності покровського етапу зрубної культури і культур доби середньої бронзи у Карпато-Дунайському басейні.

У датуванні вказаного періоду бронзового віку в Подунав'ї ми йдемо за В. Мілойчічем, С. Фолтіні, Б. Хенселем, А. Точіком і Ф. Кьошегі, які відносять його початок до ВА₂ або ВА₃⁴⁷.

В останній час у вітчизняній літературі дістала значного поширення хронологічна схема А. Можоліч, у якій вона середній період бронзового віку Карпато-Дунайського басейну (угорський В III) відносила спочатку до кінця XVI ст. до н. е., а потім до XV—XIII ст. до н. е.⁴⁸ Не ставлячи перед собою завдання детально розглядати точку зору А. Можоліч, коротко наведемо критичні зауваження Б. Хенселя⁴⁹ щодо гіпотези про «велике переселення» у Центральній Європі в епоху бронзи. Вважаючи мікенські елементи у Дунайському басейні пізнішими, ніж шахтові гробниці, А. Можоліч віднесла до XV ст. до н. е. горизонт Хайду-Шамшон-Апа, з яким вона синхронізувала такі культури, як Фюзешабонь, Отомань II—III, Монтеору Ia—IIa, Вітенберг, Ватін, мад'яровська і ветеровська. Сам же Б. Хенсель, вслід за В. Мілойчічем й іншими дослідниками, приводить докази існування контактів між греко-мікенським світом і регіоном розповсюдження згаданих культур за часу ДIII/ВА₂ (згідно з Рейнеке), тобто в XVI ст. до н. е.

Як відзначає Б. Хенсель, з часу дослідження Г. Мюллера-Карпе немає необхідності доводити, що ВД датується XIII ст. до н. е., проте А. Можоліч закінчує ВВ (XV ст. до н. е.) близько 1300 р. до н. е. Для ступеня ВС у цій схемі немає місця, для нього, зауважує Б. Хенсель, залишається всього кілька років. Набір речей, типовий для ВС (XIV ст. до н. е.), А. Можоліч датує В IV (XII ст. до н. е.) по своїй схемі. Такі основні розбіжності її побудов перш за все з обґрунтованими і загальноприйнятими у Європі схемами П. Рейнеке і Мюллера-Карпе. Крім того, як підкреслює Б. Хенсель⁵⁰, сам Рейнеке поширював свою схему і на територію сучасної Угорщини.

Крім того, слід зазначити, що тепер серед дослідників карпато-дунайських культур намітилась тенденція до ще більшого поглиблення у давнину їх початкового етапу. Так, Т. Ковач датує Фюзешабонь XVII—XV ст. до н. е., а Н. Тасіч зародження Ватін відносить до XVII ст. до н. е., вважаючи, що вона виникає до початку мікенського впливу⁵¹.

Таким чином, схема А. Можоліч не переконлива. Час покровського етапу зрубної культури слід віднести до кінця ранньодунайського і середньодунайського віку (за Б. Хенселем, ДIII—МДIII, за Рейнеке, ВА₂—В₂С₁), тобто до XVI—XIV ст. до н. е.⁵² При цьому XIV ст. до н. е. ми розглядаємо як кінець покровського етапу і початок наступного, сабатинівського, оскільки в Монтеору II В (XIV ст. до н. е.) знайдено кинджал зрубного типу з відділеним від клинка перехрестям, яке має потовщення на широких площинах — початкову форму кільцеподібного упору для руків'я (рис. 7,1; 6)⁵³. У пізньопокровських комплексах зрубної культури є кинджали тільки з плоским упором, а початок формування кільцеподібного означає вже перехід до сабатинівського етапу.

Найбільш аргументованими датами сабатинівського і білозерського етапів зрубної культури слід визнати такі дати: сабатинівський — XIV—XII ст. до н. е., білозерський — XI—IX ст. до н. е.⁵⁴ Ці висновки можна підтвердити наведеними нижче фактами.

На сабатинівському етапі з'являється якісно новий тип поховальної споруди — ґрунтові могильники. Зародження їх припадає на початок формування сабатинівського етапу, тобто на старший його ступінь. У поховальних пам'ятках цього часу виразно простежуються риси по-

переднього періоду у вигляді курганів з кількома основними похованнями, відомими ще в пізньопокровський час, а також ґрунтових могильників з курганним плануванням поховань.

Молодший сабатинівський ступінь характеризується могильниками з безладним плануванням могил. Ознаки раннього етапу в них уже повністю втрачаються. Таке явище, як зародження і утвердження нових

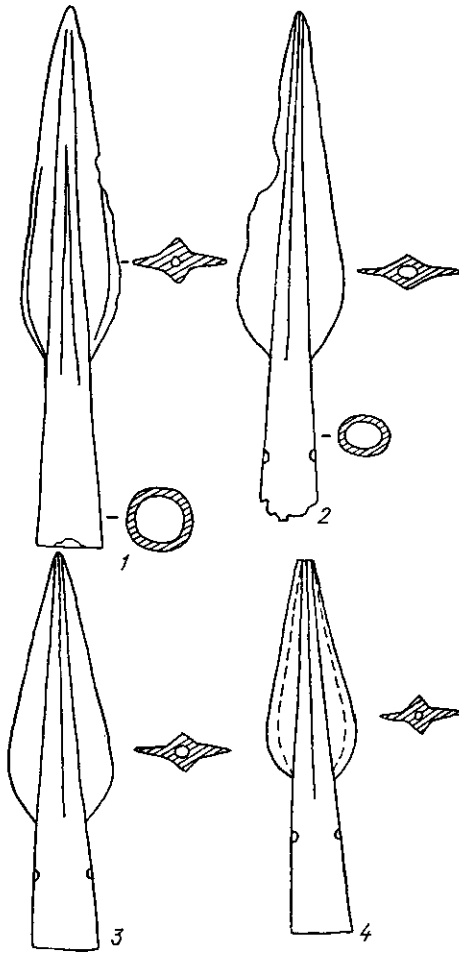

Рис. 6. Наконечники списів з ромбічною туллкою з Центральної Європи (1—з Чехословаччини; 2—4—з Німеччини).

типу та булава грушовидної форми) належать до покровського етапу, тим більше, що у значної частини кістяків, які були виявлені В. А. Городцовим у зрубках, руки лежали, як у катакомбників.

Поховання, відкрите у Валя Жижей, належить найпізніше до часу молодшого покровського ступеня, оскільки гострореберний горщик з нього орнаментований ще в дусі пізньокатакомбної культури. Поховання з Богоноса, Броштени і особливо з ґрунтових могильників у Стойканя і Балінтешті (Румунія) пов'язуються з сабатинівським етапом, про що свідчать і горщики, прикрашені наліпними валиками, і невеликі за розмірами, досить характерні банки, і великі кістяні бляхи з великим центральним отвором⁵⁶.

Таким чином, перелічені (далеко не повністю) поховання фіксують постійне проникнення носіїв зрувної культури в Карпато-Дунайсь-

рис поховального обряду, не може проходити в одному регіоні ізолювано від подібних явищ на інших територіях. В зв'язку з цим, а також на підставі наведеного датування покровського етапу вважаємо, що виникнення ґрунтових могильників зрувної культури у Східній Європі і поява їх у Центральній — процес єдиний у часі. Очевидно, ґрунтові могильники, виникаючи одночасно на широкій території, були своєрідною «модою». В даному випадку ми маємо на увазі не взагалі безкурганні пам'ятки, а пізньозрубні й аналогічні їм урнові могильники центральноєвропейських культур. Появі спільних елементів у пізньобронзових культурах вказаних регіонів Європи сприяли також різноманітні зв'язки, які існували між ними. Свідченням таких зв'язків є, зокрема, поява поховань зрувної культури в курганах та ґрунтових могильниках Дунайського басейну⁵⁵.

Так, у Валя Жижей (Румунія) відомі поховання із слабо скорченими кістяками, які лежать на лівому боці, головою на північний схід. Руки у деяких з них покладені, як у катакомбників: одна витягнута вздовж тулуба, інша зігнута під прямим кутом. Кістяки пофарбовані вохрою. Проте поховання здійснені в простих ямах і за складом інвентаря (посуд ранньозрубного

кий басейн, починаючи з покровського етапу. В світлі цих даних вказані спільні елементи в дунайських і зрубній культурах, а також ті, про які мова піде нижче, навряд чи можуть розглядатися як випадкові.

В останній час в культурі урнових могильників Центральної Європи І. Боузеком, Х. Девід, І. Гралом, К. Нуглішом, І. Ржиговським, В. Воколеком виділено сім хронологічних горизонтів⁵⁷. Старший сабатинівський ступінь ми вважаємо одночасним першому горизонту цент-

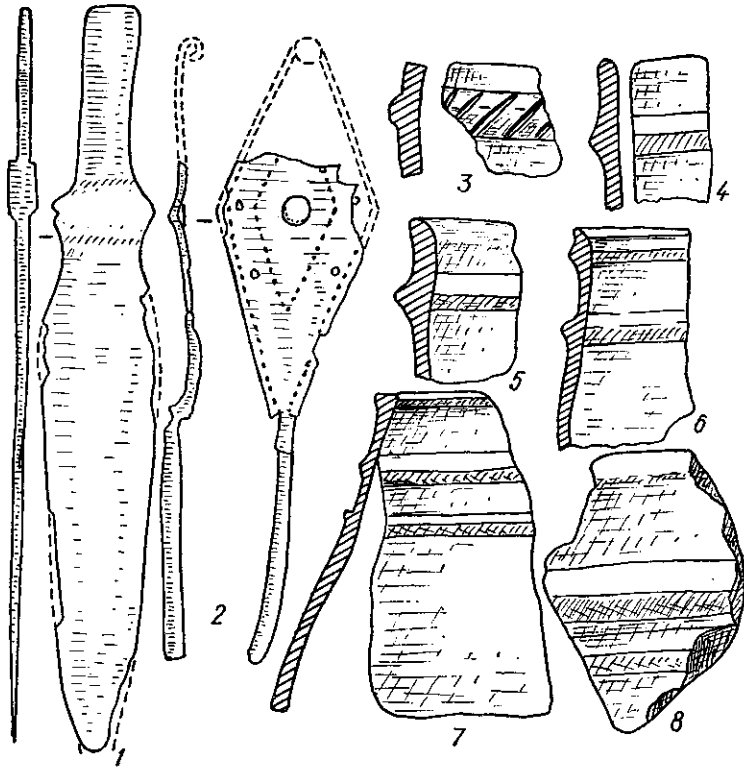

Рис. 7. 1—бронзовий ніж з Монтеору Ів; 2—8—речі з культури Кослоджени.

ральноевропейських культур урнових могильників, який характеризується поєднанням елементів курганного обряду з безкурганними могильниками і датується ВС—ВД (XIV—XV ст. до н. е.).

На користь такої дати свідчить близькість кераміки цього ступеня до посуду культури Кослоджени, виділеної С. Морінцом і Н. Ангелеску на території Румунії (Мунтенія, Добруджа) та Болгарії (комплекси типу Пловдив, Враца та ін.)⁵⁸. В останній час подібний посуд став відомим і в Трансильванії⁵⁹. Спільні з керамікою типу Кослоджени (рис. 7, 3—8) риси — це банко- і горщикоподібні форми та багатоваликів орнаментация. Остання на посуді Ноа та молодшому сабатинівському ступені вже не зустрічається.

Крім того, в кераміці Кослоджени наявні форми культури Монтеору Іа—Ів. На одному поселенні культури Кослоджени (в Румунії) знайдено шпильку з ромбовидною голівкою типу Меджидії, Белені (рис. 7, 2), а на іншому (в Болгарії) — пізньомікенський меч, який, за Н. Сандарс, датується XIV ст. до н. е.⁶⁰ С. Морінц і Н. Ангелеску визначили час Кослоджени XIV—XIII ст. до н. е. і синхронізували її з ранньою Сабатинівською, Монтеору Іа—Ів, Тей IV—V, Вербіціорою і т. д.⁶¹

У Північному Причорномор'ї саме на поселеннях старшої сабатинівської групи трапилась шпилька кіпрського типу і кістяні псалії часу угорського VIII (Сабатинівка, Чикалівка)⁶². З поселень молодшого сабатинівського ступеня походять псалії вже іншого типу.

Серед скарбів сабатинівського етапу найбільш ранніми є Кабаківський і з Малих Копаней (рис. 1, 28—34, 36)⁶³. Горщик з Кабаківського скарбу своїми видовженими пропорціями і гребінцевою обробкою поверхні сягає традицій покровської кераміки. Належність його до

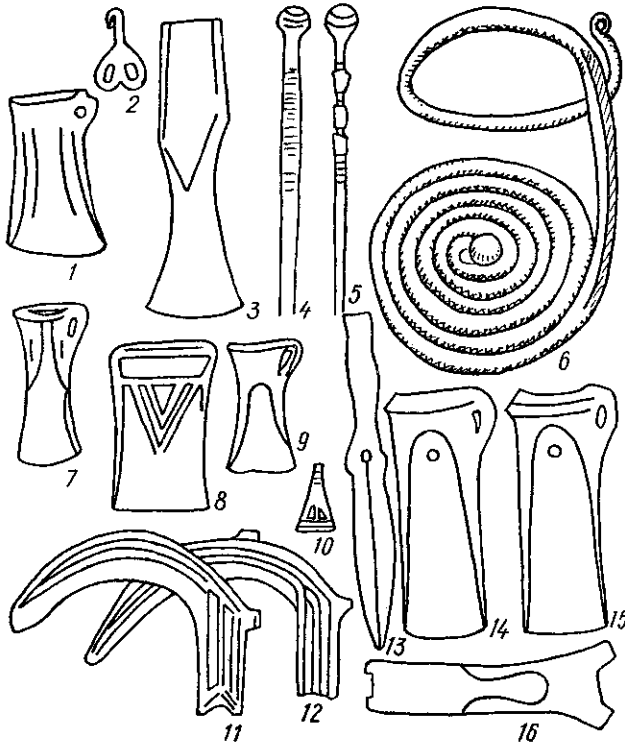

Рис. 8. 1—6 — характерні речі горизонту Древенік; 7—16 — речі з комплексів часу горизонту Уріул-Доменешті (7—8, 10—12 — Уріул-Доменешті; 9, 13, 16 — ступінь Байердорф; 14, 15 — скарб Рішешті).

старшого сабатинівського ступеня не викликає сумнівів, бо подібних посудин на молодшому сабатинівському етапі вже немає.

Кабаківські кельти, дійсно, дуже архаїчні і не мають собі аналогій в Північному Причорномор'ї. Найближчі вони до кельта з Древеніка, округ Спіш⁶⁴ (рис. 8, 1), який синхронізується М. Новотною з горизонтом Фельшебалог-Форро і датується ВС (XIV ст. до н. е.)⁶⁵.

Скарб з Малих Копаней містить кинджали, які, за О. М. Лесковим, наближаються до бессарабського⁶⁶. Черешковий кинджал з кільцеподібним упором тут такого ж типу, як і в Кабаківському скарбі, однак малокопанський кельт має мигдалевидне заглиблення на широкій площині, що свідчить про його пізніший вік. Кельти з такими заглибленнями поширені під час горизонту Уріул-Доменешті⁶⁷ (ВД; XIII ст. до н. е.). Таким чином, синхронізація скарбів старшого сабатинівського ступеня з горизонтами скарбів Карпато-Дунайського басейну матиме такий вигляд: Кабакове — Мали Копані — Древенік — Уріул-Доменешті.

Молодший сабатинівський ступінь одночасний з культурою Ноа, що достатньо аргументовано А. І. Мелюковою і О. І. Тереножкіним⁶³.

Дальші дослідження вітчизняних та зарубіжних (зокрема, румунських) ⁶⁹ вчених підтвердили правомірність цієї синхронізації.

Кераміка молодшого сабатинівського ступеня вже позбавлена всяких ремінісценцій багатоваликаної орнаменталізації⁷⁰. Псалії цього часу істотно відрізняються від попередніх: центральний отвір у них набирає форми вузького, дуже витягнутого овалу, іноді підпрямокутної форми. До цієї групи належать псалії з Кірова, Скельок і Віської Греблі (рис. 2, 6—9)⁷¹. Датуються вони на основі подібності до металевих середньоевропейських псаліїв з Воршаха, Старого Сідла, Шанц-Родна-Ноуе ⁷². Останні ж належать до ВД-НА (XIII—XII ст. до н. е.).

Найбільш характерними скарбами цього часу є Красномаякський, Інгульський, Райгородський та ін. (рис. 1, 39—42; 46—48). Майже то-

тожня подібність кельтів цих скарбів з аналогічними центральноєвропейськими свідчить про одночасність молодшого сабатинівського ступеня з горизонтами Уріул-Домешті, Чинку-Сусені, а також з ступенями Байєрдорф і Гросмюгель, які віднесені Г. Мюллером-Карпе до ВД-НА (рис. 8, 7—16; 9, 1—5)⁷³.

Молодший сабатинівський ступінь відповідає в часі також другому і третьому горизонтам центральноєвропейських культур урнових могильників. Вищезгаданими дослідниками ці горизонти

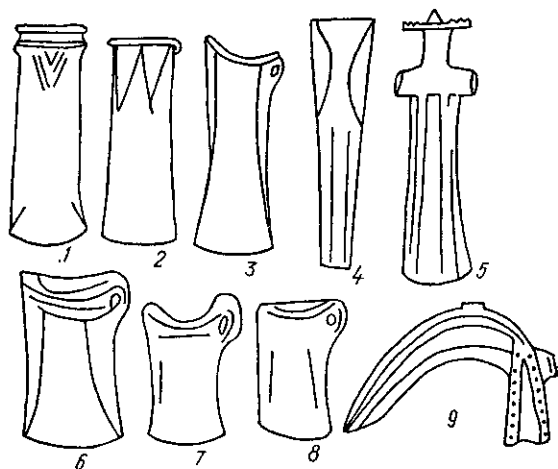

Рис. 9. 1—5 — горизонт Чинку-Сусені (скарб Уіора де Сус); 6—9 — горизонт Комятна.

датуються за Г. Мюллером-Карпе, ВД-НА₁ (XIII—XII ст. до н. е.)⁷⁴. Час білозерського етапу визначається на підставі знахідок бронзових смичкових фібул (рис. 1, 55)⁷⁵, аналогії яких походять з сіцилійських могильників ступенів Панталіча II і III (XI—X ст. до н. е., за Г. Моллером-Карпе). Не суперечать цій даті й інші білозерські речі. Псалії білозерського часу мають чітко виражені ознаки, які відрізняють їх від попередніх: всі три отвори розташовані на одній площині, вони великі, часто одного розміру, овальної чи прямокутної форми⁷⁶ (рис. 2, 10—12). Більш архаїчними є екземпляри з центральним отвором овальної й двома маленькими круглої форми (рис. 2, 12). Таку ж думку з цього приводу висловив і О. М. Лесков⁷⁷.

Скарби білозерського часу — Солоха, Завадівка, Кардашинка I, II⁷⁸ (рис. 1, 49—54) вже не містять матриць для виготовлення землеробських знарядь, зокрема серпів. Вони призначені в основному для виготовлення кельтів, кинджалів з паралельними лезами, кинджалів з кільцеподібним упором, наконечників списів, тобто переважно зброї. Визначаючи час цих скарбів, треба виходити з того, що шестигранні білозерські кельти найбільше нагадують аналогічні екземпляри з горизонту Комятна (НА₂, XI ст. до н. е.)⁷⁹ (рис. 9, 6—9). Вузькі кельти з рельєфною аркою на широкій площині близькі до відповідних виробів часу горизонту Мойград-Теутеу (наприклад, скарб Симбата Ноуе)⁸⁰. Таким чином, найбільш виразно білозерські скарби синхронізуються з горизонтами Комятна і Мойград-Теутеу (НА₂ — НВ₁, XI—X ст. до н. е.).

Складається враження, що кельти IX ст. до н. е., тобто одночасні горизонту Фізешул Герлей Синджорджу⁸¹, в білозерських комплексах

відсутні і що білозерські кельти просто більш архаїчні, ніж центрально- і південноєвропейські. Справді, починаючи вже з часу горизонтів Мойград-Теутеу, Рогод-Чентес в Карпато-Дунайському басейні широко розповсюджуються кельти-лопатки³², які досить часто визначають тут склад скарбу. Однак вони зовсім невідомі в Причорномор'ї (рис. 10).

Таким чином, білозерський етап відповідає, мабуть, четвертому-п'ятому горизонту центральноєвропейських культур урнових могильників (НА₂—НВ₁) і повинен датуватися XI—X ст. до н. е. Такою є схема хронології зрубної культури Північного Причорномор'я. Під час її по-

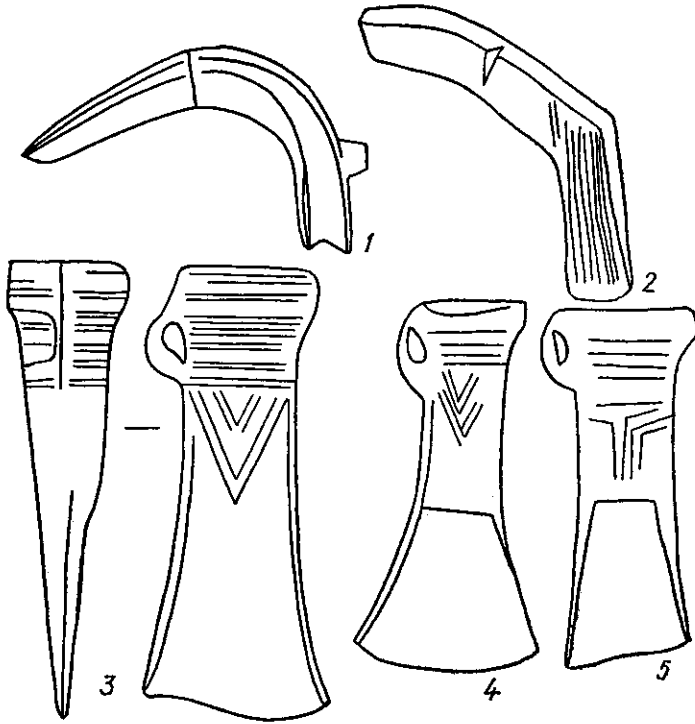

Рис. 10. Горизонт Мойград-Теутеу.

будови ми спирались на твердо датовані комплекси і культурні горизонти Центральної та Південної Європи, а також Середземномор'я.

На нашу думку, опорними віхами в розробці хронології пізньобронзового віку степового Півдня Східної Європи є безпосередні синхронізації: а) Бессарабського комплексу з шахтовими гробницями Мікен; б) сабатинівських комплексів з центральноєвропейськими (ВД); в) білозерських пам'яток з гальштатськими культурами Карпато-Дунайського басейну часу НА₂—НВ₁.

Вважаємо необхідним зазначити, що різке зменшення кількості білозерських поселень і тяжіння їх до низин великих рік з широкими і багатими заплавами, а також відсутність у білозерських комплексах серпів свідчать про зародження кочового господарства в Причорномор'ї вже в X ст. до н. е., а, отже, й про кінець існування зрубної культури.

¹ Мерперт Н. Я. Срубная культура Южной Чувашии.—МИА, 1962, № 111, с. 19; Тереножкин А. И. Основы хронологии предкифского периода.—СА, 1965, № 1, с. 63 та ін.; Лесков А. М. О северпричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.—В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Восточной части СССР. К., 1967, с. 143.

- ² *Кривцова-Гракова О. А.* Бессарабский клад. М., 1949; *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, 1955, № 46; *Gimbutas M.* Borodino Seima and their contemporaries.— PPS, 1957, № 22, p. 143 та ін.; *Сафронов В. А.* Датировка Бородинского клада.— Проблемы археологии, 1968, вып. 1, с. 75 та ін.
- ³ *Смирнов К. Ф.* Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей.— СА, 1961, № 1, с. 46 та ін.
- ⁴ *Točík A.* Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy.— In: Kommission für das Aneolitikum und die ältere Bronzezeit. Nitra, 1961, с. 42; *A. Točík.* Opevnena osada z doby bronzovej vo Veselom.— ASF, 1964, с. 49—55; *Tasič N.* The problem of mycenean influences in the middle Bronze Age culture in the Southeastern part of the Carpathian Basin.— Balkanika, 1973, № 4, рис. 32.
- ⁵ *Лесков А. М.* Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова.— СА, 1964, № 1, с. 299 та ін.
- ⁶ *Potratz H.* Die Pferdetrensen des Alten Orient. Roma, 1966, рис. 46.
- ⁷ *Лесков А. М.* Древнейшие роговые псалии...
- ⁸ *Латынин Б. А.* Арханческие круглые псалии с шипами.— МИА, 1965, № 130, с. 201.
- ⁹ *Пряхин А. Д.* Курганы поздней бронзы у с. Староюрьево.— СА, 1972, № 3, с. 236, рис. 3.
- ¹⁰ *Смирнов К. Ф.* Археологические данные..., с. 61, рис. 9, 1; Андроновская культура.— САИ, 1966, вып. 83-2, табл. XXXVIII, 22.
- ¹¹ *Mozsolics A.* Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpathes.— ААН, 1953, t. 3, f. 1—4, с. 83—84, рис. 19; 20.
- ¹² *Шарафутдинова И. Н.* К вопросу о сабатиновской культуре.— СА, 1968, № 3, с. 27, рис. 3, 52.
- ¹³ *Мерперт Н. Я.* Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, 1958, № 61, с. 120, рис. 14, 9.
- ¹⁴ *Чередниченко Н. Н.* Поселение срубной культуры на Луганщине.— СА, 1970, № 1, с. 233 і далі.
- ¹⁵ *Ильинская В. А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры.— СА, 1969, № 2, рис. 7.
- ¹⁶ *Тереножкин А. И.* Основы хронологии..., с. 70.
- ¹⁷ *Gimbutas M.* Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Cambridge, 1966.
- ¹⁸ *Бібікова В. І.* До історії domestикації коня на південному сході Європи.— Археологія, 1969, т. 22, с. 55 та ін.; *Цалкин В. К.* Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970, с. 183—204.
- ¹⁹ *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье..., с. 71; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. М., 1908, с. 189.
- ²⁰ *Mozsolics A.* Die Herkunftsfrage der ältesten Hirshcgeweih trensen.— ААН, 1960, t. 12, с. 125.
- ²¹ *Hančar F.* Das Pferd in prahistorischen und frühhistorischen Zeit. Wien, 1955. S. 520.
- ²² *Vadin V.* The Art of warfare Biblical Lands. London, 1963, p. 129.
- ²³ *Рыбалова В. Д.* Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи.— СА, 1966, № 4.
- ²⁴ *Братченко С. Н.* Периодизация памятников средней бронзы в бассейне Нижнего Дона. Автореф. канд. дис. К., 1969, с. 15.
- ²⁵ Повідомлення Т. А. Шаповалова про розкопки поблизу с. Іллічівка на засіданні відділу первісної археології ІА АН УРСР 13 квітня 1972 р.
- ²⁶ Наприклад, *Алихова А. Е.* Курганы эпохи бронзы у с. Комаровка.— КСИИМК, 1955, вып. 59, с. 97, рис. 38; *Синицын Н. В.* Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Саратов, 1947, с. 99, табл. VI, 1; Андроновская культура.— САИ, 1966, вып. 83-2, табл. XXXVIII, 30; *Пряхин А. Д.* Курганы поздней бронзы у с. Староюрьево.— СА, 1972, № 3, рис. 3.
- ²⁷ Наприклад, *Dušek M.* Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1969, taf. II, III, IV.
- ²⁸ *Vulpe A.* Depositul de la Tufa și topoarele en ceafa cilindrica.— SCIV, 1959, № 2, p. 272.
- ²⁹ *Dunareanu-Vulpe E.* La necropole de l'âge du bronze de Poiana.— Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 154, рис. 3; p. 156, рис. 4, 5.
- ³⁰ *Mozsolics A.* Die Steinaxt von Dad.— ААН, t. 16, 3—4, с. 221.
- ³¹ *Statiunea A.* Șapaturile de la Poienesti.— MCA, vol. I, 1953, с. 276, рис. 57.
- ³² *Ayräpää A.* Über die Streitaxtkulturen in Russland.— ESA, 8, 1933. Helsinki. S. 77, рис. 82—81; *Zapotocky M.* Striaxte und Streitaxtkulturen.— PA, 1966, № 58, (1), S. 200—202.
- ³³ *Чередниченко М.* Рогова сокира з с. Червоний Ранок.— Археологічні дослідження на Україні в 1970 р.
- ³⁴ *Mozsolics A.* Der Steinaxt von Dad, S. 217—225.
- ³⁵ *Mozsolics A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, S. 122—125.
- ³⁶ *Mozsolics A.* Der Steinaxt..., S. 217—225.

- ³⁷ Штерн Э. Р. Бессарабская находка древностей в 1912 г.—МАР, 1914, вып. 34, с. 1 та ін.; Сафронов А. В. Датировка Бородинского клада, с. 90.
- ³⁸ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад, с. 24 та ін.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Чередниченко М. М. До питання про міграцію зрубної культури.—Тези XV наукової конференції ІА АН УРСР, присвяченій 50-річчю утворення СРСР. Одеса, 1972, с. 149—152.
- ⁴¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье..., с. 64.
- ⁴² Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.—МИА, 1960, № 60, с. 167.
- ⁴³ Смирнов К. Ф. О древних всадниках..., с. 59, рис. 8.
- ⁴⁴ Hänsel B. Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1968, S. 74; *Sujanova-Jilkova E.* Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen. Praha, 1970, fat. 124; *Jacob-Friesen G.* Bronzezeitliche Lanzespitzen Norddeutschlands und Skandinaviens. Hildesheim, 1967.
- ⁴⁵ *Sujanova-Jilkova E.* Вказ. праця, с. 124.
- ⁴⁶ Hänsel B. Вказ. праця, с. 4—6.
- ⁴⁷ Hänsel B. Beiträge..., с. 9. Тут викладені точки зору всіх дослідників, що розробляли питання хронології дунайського бронзового віку; *Točík A.* Opevnena osada vo Veselom..., с. 49; *Köszegi F.* Mittelbronzezeitliches Graberfeld in Puszmaszikszo.—AAN, 1968, t. 20, f. 1-4, с. 130.
- ⁴⁸ *Mozsolics A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, с. 121—126; *Mozsolics A.* Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdu-Samson 46—47 — BRGK 1965—1966, 1968, с. 38; *Mozsolics A.* Bronzezeitliche Edelmetallwaffen.—AAN, t. XVI, 1968, с. 54.
- ⁴⁹ Hänsel B. Вказ. праця, с. 13—14.
- ⁵⁰ Hänsel B. Beiträge..., с. 9.
- ⁵¹ *Kovacs I.* Koröi markolatlapos bronz török a Kárpát-Medengeben Archaeologiai Ertesito. 2, 1973, с. 157—166; *Tasič H.* The problem of «mycenaean influences» in the middle Bronze Age culture in the Southeastern Part of the Carpathian Basin.—Balkanica, 1973, № 4, p. 34.
- ⁵² Там же, с. 159—170.
- ⁵³ *Gimbutas M.* Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, рис. 156.
- ⁵⁴ *Тереножкин А. И.* Основы хронологии предкифского периода, с. 63 та ін.
- ⁵⁵ *Зурра В.* Культура погребений с охрой в Закарпатских областях РНР.—МИА Юго-запада и РНР. Кишинев, 1960, с. 97 та ін., табл. II—IV.
- ⁵⁶ *Zaharia E.* Das Gräberfeld von Balintesti—Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau.—Dacia, 1963, № 7; *Hartuce N.* Contributii la cu Noua sterea epocii Bronzului in Sud Brila.—SCIV, 1973, № 1, t. 24.
- ⁵⁷ *Bousek I., David H., Hrala J., Nuglisch K., Rihovsky I., Vokolek V.* Zur Urnenfelderzeitlichen Chronologie Mitteleuropas.—Actes du VII Congress International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Praha, 1970, t. 1, s. 700—703.
- ⁵⁸ *Morintz S. și Angelescu N.* O noua cultura a epocii bronzului in Romania. Cultura de tip Coslogeni.—SCIV, t. 21, 1970, s. 409—413.
- ⁵⁹ *Zoltán S.* Contributii la cuwoasterea epocii bronzului in sudetul Transilvaniei.—SCIV, 1971, 3, t. 22, с. 380.
- ⁶⁰ *Morintz S. și Angelescu N.* Вказ. праця.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² *Тереножкин А. И.* Основы хронологии..., с. 66, рис. 1, 2; *Шарафутдінова І. Н.* Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука, с. 167.
- ⁶³ *Тереножкин А. И.* Основы хронологии..., с. 69; *Лесков А. М.* О северопричерноморском очаге..., с. 161 та ін.
- ⁶⁴ Hänsel B. Beiträge..., табл. 55, 1—24.
- ⁶⁵ *Novotna M.* Die Bronzehortfunde in der Slowakei.—ASF, 1970, t. 9, S. 15, 11.
- ⁶⁶ *Лесков А. М.* О северопричерноморском очаге..., с. 164.
- ⁶⁷ *Brunn W. A.* Mitteldeutsche Hortfunde der jungeren Bronzezeit. Berlin, 1968, с. 1—38.
- ⁶⁸ *Мелюкова А. И.* Культура предкифского периода в лесостепной Молдавии.—МИА, 1961, № 96, с. 20; *Тереножкин А. И.* Основы..., с. 65 та ін.
- ⁶⁹ Наприклад, *Morintz S. și N. Angelescu.* O noua cultura...
- ⁷⁰ *Чередниченко М.* До питання про міграцію зрубної культури.—Тези XV конференції ІА АН УРСР, с. 151—152.
- ⁷¹ *Лесков А. М.* Поселение эпохи бронзы у с. Кирово.—Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 37, рис. 30, 4—5; *Ильинская В. А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры.—СА, 1969, № 3, рис. 7.
- ⁷² *Тереножкин А. И.* Основы..., с. 70—72, рис. 3, 10—16.
- ⁷³ *Brunn W. A.* Mitteldeutsche Hortfunde..., с. 31—38; *Novotna M.* Die Bronzehortfunde in der Slowakei. tab. I; *Muller-Karpe H.* Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und sudlic der Alpen. Berlin, 1959, рис. 22—27.
- ⁷⁴ *Bousek I., David H., Hrala J., Nuglisch K., Rihovsky I., Vokolek V.* Zur Urnenfelderzeitlichen..., S. 702—703.
- ⁷⁵ *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. К., 1976, с. 196—197.

⁷⁶ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья.— В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, рис. 3, 18, 19; рис. 4.

⁷⁷ Там же, с. 86.

⁷⁸ Лесков А. М. О северо-причерноморском очаге..., рис. 1—3.

⁷⁹ Aricescu A. Depozitele de Bronzuri din Dobrogea.— SCIV, 1965, t. 16.

⁸⁰ Там же, с. 15, табл. I.

⁸¹ Novotna M. Die Bronzehortfunde...

⁸² Brunn W. A. Mitteldeutsche Horfunde..., S. 50—54; Holste F. Horfunde Sudeuropas. Marburg, Lahn, 1951.

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Хронология срубной культуры Северного Причерноморья

Резюме

В настоящее время в разработке хронологии срубной культуры определилось два главных направления, которые заключаются в следующем: а) срубные памятники и памятники Центральной и Южной Европы рассматриваются как синхронные; б) между этими комплексами предполагается хронологический разрыв. Автор придерживается первого направления и при построении схемы хронологии срубной культуры наиболее перспективным считает привязки к схемам бронзового века Дунайского бассейна и Центральной Европы по Р. Рейнке, Г. Мюллеру-Карпе, Б. Хенселю и т. д. Выделенные в статье горизонты срубной культуры датируются на основании вышеуказанных привязок следующим образом: покровский этап — BA_2 — BC , старшая сабатиновская ступень — BC — VD , младшая VD — HA_1 , белозерская ступень — HA_2 — NB_1 . Во время NB_1 , по мнению автора, срубная культура заканчивает свое существование, и в степях Причерноморья появляются ранние кочевники.

В. І. КРАСКОВСЬКИЙ

Генезис форми знярядь кам'яного віку

Форма зняряддя — це перша ознака, з якої почалося вивчення кам'яної індустрії; вона до цього часу ще не з'ясована і, передусім, в питаннях її генезису. Чим вважати форму зняряддя — щасливою знахідкою чи внаслідок дії закономірностей? Якщо так, то яких? Ці проблеми потребують вирішення. Наша стаття є спробою висвітлити вказану тему в плані постановки питання.

Поняття «тип зняряддя», що складалося в середині XIX ст., відбиває класифікаційні ознаки, які виділені дослідниками шляхом відбирання. Тип зняряддя набув значення еталону, де визначена подібність або відмінність виробів, порівнюваних між собою. Це сума зовнішніх, фізико-механічних ознак. Ідеальним наслідком порівняння виробів між собою буде ідентична збіжність їх ознак. У дослідницькій практиці такі результати виняткові, найчастіше доводиться мати справу з тим чи іншим ступенем відмінності. Визначення останнього проводиться візуально, суб'єктивно, часто вживаний термін «нетиповий» скоріше відбиває відсутність об'єктивних критеріїв цього аналізу, ніж характер відмінних рис. Тому в дослідженні кам'яної індустрії на рівні типологічної подібності неминучі різні оцінки одного й того ж виробу або комплексів.

Однак тип зняряддя — цілком необхідна категорія для класифікації кам'яного інвентаря на початковій стадії його вивчення. На думку Д. Бернала, «класифікація сама по собі стає першим кроком на шляху до розуміння нових груп явищ. Їх потрібно упорядкувати, перш ніж можна буде з ними щось робити»¹. Ф. Борд розглядає запропоновану ним класифікацію як домовленість між вченими щодо однакового розуміння всіх застосовуваних термінів². Припущення, неминучі під час